TARIX FANI O'QITUVCHISINING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Boboxonova Sevara A'zam qizi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22921056

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tarix fani o'qituvchisining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasining nazariy va amaliy asoslari tadqiq etiladi. Muallif mazkur kompetensiyani yagona va bir jinsli tuzilma sifatida emas, balki uch qatlamli konstrukt sifatida talqin qiladi: fan-metodologik qatlam — manbalar bilan tanqidiy ishlash; pedagogik-tadqiqiy qatlam — o'z amaliyotini o'rganish; integrativ qatlam — fan metodini sinf sharoitidagi o'quv jarayoniga didaktik jihatdan aylantirish. Tadqiqotda L. Stenxausning o'qituvchi-tadqiqotchi g'oyasi, D. Shyonning refleksiv amaliyot nazariyasi, S. Vaynberg aniqlagan tarixiy fikrlash evristikalari hamda L. Shulmanning fan-didaktik bilim konsepsiyasi metodologik tayanch sifatida qo'llaniladi. Tahlil natijasida amaldagi malaka oshirish amaliyotida ikki qatlamning bir-biridan ajratilgan holda rivojlantirilishi asosiy nuqson sifatida ko'rsatiladi. Ishning yakuniy qismida diagnostika, modellashtirish, didaktik transformatsiya, amaliy tadqiqot va kasbiy muhokamadan iborat besh bosqichli metodik model taklif etiladi.

Kalit so'zlar: tarix ta'limi, tadqiqotchilik kompetensiyasi, o'qituvchi-tadqiqotchi, tarixiy fikrlash, manba tanqidi, kontekstlashtirish, o'zaro tasdiqlash, refleksiv amaliyot, amaliy tadqiqot, fan-didaktik bilim, didaktik transformatsiya, malaka oshirish, kasbiy hamjamiyat, tarixiy dalil, metodik model.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim paradigmasida o'qituvchining kasbiy maqomi jiddiy qayta ko'rib chiqilmoqda. Agar an'anaviy modelda pedagog boshqalar ishlab chiqqan bilim va metodikani o'zlashtirib, uni sinfga yetkazuvchi shaxs sifatida talqin qilingan bo'lsa, bugungi qarashda u o'z amaliyotini tizimli o'rganuvchi va shu asosda kasbiy bilim ishlab chiquvchi sub'ekt sifatida tushuniladi. Ushbu siljish tasodifiy emas: ta'lim jarayonining murakkabligi va kontekstga bog'liqligi shunchalik yuqoriki, universal tayyor yechimlar amalda kamdan kam ishlaydi. Shu bois tadqiqotchilik kompetensiyasi zamonaviy o'qituvchining qo'shimcha emas, balki tayanch kasbiy sifati hisoblanadi.

Mazkur qarashning nazariy asosini L. Stenxaus ishlab chiqqan o'qituvchi-tadqiqotchi konsepsiyasi tashkil etadi. Uning fikricha, o'quv dasturini takomillashtirish o'qituvchilarning o'z amaliyotini tadqiq etishisiz mumkin emas, chunki dastur qog'ozdagi hujjat emas, sinfda amalga oshadigan jarayondir. D. Shyon esa refleksiv amaliyot nazariyasida kasbiy bilimning o'ziga xos gnoseologik tabiatini asoslab berdi: mutaxassisning haqiqiy bilimi nazariyani mexanik qo'llashdan emas, faoliyat davomidagi refleksiyadan tug'iladi. U. Karr va S. Kemmis esa amaliy tadqiqotni o'qituvchining kasbiy mustaqilligini ta'minlovchi vosita sifatida talqin qildilar. Ushbu uch yondashuv birgalikda tadqiqotchilik kompetensiyasining umumpedagogik asosini beradi.

«Tadqiqotchilik kompetensiyasi» tushunchasining mazmunini aniqlashtirish zarur, chunki amaliyotda u ko'pincha «tadqiqot faoliyati» bilan almashtiriladi. Kompetensiyaviy yondashuvda kompetensiya bilim, ko'nikma, qadriyat munosabati va amaliy tayyorlikning birligi sifatida tushuniladi hamda faqat real, oldindan yechimi ma'lum bo'lmagan vaziyatda namoyon bo'ladi. Tadqiqot faoliyati esa tashqi va hujjatlashtiriladigan jarayon — maqola e'lon qilish, konferensiyada

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qatnashish, hisobot topshirish. Ushbu ikki tushunchaning aralashtirilishi jiddiy amaliy oqibatga olib keladi: tizim kompetensiyani rivojlantirish o'rniga faoliyatning rasmiy ko'rsatkichlarini oshirishga yo'naltiriladi. Stenxaus va Shyon asarlarining asosiy g'oyasi aynan shunga qarshi qaratilgan edi: ular uchun tadqiqot alohida loyiha emas, kasbiy faoliyatning doimiy usuli, o'ziga xos kasbiy pozitsiyadir. O'qituvchi tadqiqotni vaqti-vaqti bilan «bajarmaydi» — u tadqiqotchi sifatida ishlaydi. Mazkur farqlash quyida taklif etilayotgan metodik modelning tayanch tamoyili hisoblanadi.

Biroq mazkur umumiy asos tarix fani o'qituvchisiga nisbatan yetarli emas. Buning sababi fanning o'z tabiatida yotadi. Ko'pgina o'quv fanlarida mazmun nisbatan barqaror va tasdiqlangan qoidalar majmuidan iborat bo'lsa, tarix fanida mazmunning o'zi dalillar asosida qurilgan talqindir. Tarixiy bilim tayyor haqiqatlar to'plami emas, manbalarni tanqidiy tahlil qilish orqali hosil qilinadigan asoslangan xulosalar tizimidir. Bundan muhim pedagogik natija kelib chiqadi: manbalar bilan ishlamaydigan, tarixiy xulosaning qanday hosil bo'lishini o'zi boshdan kechirmagan o'qituvchi fanni uning haqiqiy mohiyatida taqdim eta olmaydi. U o'quvchilarga xulosalarni beradi, biroq shu xulosalarga olib kelgan fikrlash yo'lini ko'rsata olmaydi.

S. Vaynberg o'tkazgan tajribaviy tadqiqotlar mazkur muammoni aniq dalillar bilan ko'rsatdi. U tarixchi-mutaxassislar va o'quvchilarning bir xil hujjatlar bilan ishlash jarayonini qiyoslab, mutaxassislar qo'llaydigan uchta asosiy evristikani ajratdi: manbaga murojaat — matnni o'qishdan oldin uning muallifi, yaratilgan vaqti va maqsadini aniqlash; kontekstlashtirish — hujjatni o'z davri va makonining sharoitlariga joylashtirish; o'zaro tasdiqlash — bir hodisaga oid turli manbalarni solishtirish. Vaynbergning asosiy xulosasi esa pedagogik jihatdan hal qiluvchi ahamiyatga ega: ushbu ko'nikmalar tabiiy ravishda shakllanmaydi. Hatto yuqori o'zlashtiruvchi o'quvchilar ham tarixiy hujjatni odatiy axborot manbai kabi o'qiydilar. Demak, ular maxsus va ongli ravishda o'rgatilishi lozim — bu esa o'qituvchining o'zida mazkur ko'nikmalar mavjud bo'lishini talab qiladi.

P. Seyksas va T. Morton tarixiy fikrlashning oltita tayanch tushunchasini — tarixiy ahamiyat, dalil, davomiylik va o'zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtai nazarni qabul qilish hamda axloqiy o'lchov — ajratib, ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish mumkin bo'lgan shaklga keltirdilar. Ushbu tushunchalar tarix o'qituvchisining fan-metodologik tadqiqotchilik kompetensiyasi tarkibini aniq belgilash imkonini beradi. Ayni paytda ular o'z-o'zidan metodika bermaydi: tushunchani bilish bilan uni o'n uch yoshli o'quvchi uchun o'zlashtiriladigan o'quv vaziyatiga aylantira bilish — bular ikki xil qobiliyatdir.

Aynan shu yerda tadqiqotning markaziy muammosi yuzaga chiqadi. Tarix o'qituvchisining tadqiqotchilik kompetensiyasi ikki tabiatan farqli qatlamdan iborat: bir tomondan, tarixchi sifatidagi manba bilan ishlash kompetensiyasi; ikkinchi tomondan, pedagog sifatidagi o'z amaliyotini o'rganish kompetensiyasi. Amaldagi kadrlar tayyorlash va malaka oshirish tizimida ushbu ikki qatlam odatda bir-biridan ajratilgan holda rivojlantiriladi: pedagogika kafedralari amaliy tadqiqot metodologiyasini mavhum, fan mazmunidan uzilgan shaklda o'rgatadi; tarix kafedralari esa manbashunoslikni o'qitish amaliyoti bilan bog'lamaydi. Natijada har ikki qatlam ham to'liq shakllanmay qoladi.

Ushbu ajralishni bartaraf etishning nazariy kaliti L. Shulman kiritgan fan-didaktik bilim konsepsiyasida yotadi. Unga ko'ra, o'qituvchining kasbiy bilimi sof fan bilimi ham, sof pedagogik bilim ham emas — u muayyan fan mazmunini o'zlashtiriladigan shaklga keltirish haqidagi alohida bilim turidir. Shulman aynan shu bilimni o'qituvchilik kasbining o'ziga xos intellektual yadrosi deb hisoblagan. Mazkur mantiq tadqiqotchilik kompetensiyasiga ham to'liq tatbiq etiladi: tarix o'qituvchisi uchun u ikki qatlamning oddiy yig'indisi emas, balki ularning integratsiyasidan hosil bo'ladigan uchinchi sifatdir.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Amaliyotda mazkur kompetensiyani rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi bir qator omillar mavjud. Birinchidan, tadqiqot faoliyati ko'pincha rasmiy talabga aylanib qolgan: attestatsiya uchun maqola e'lon qilish haqiqiy izlanishning o'rnini egallaydi. Ikkinchidan, malaka oshirish ko'pincha qisqa muddatli, bir martalik ma'ruzalar shaklida tashkil etiladi. L. Darling-Hammond va hammualliflari o'tkazgan tahlil samarali kasbiy rivojlanishning yetti belgisini aniqlagan bo'lib, ular orasida fan mazmuniga yo'naltirilganlik, uzoq davomiylik, hamkorlikda ishlash, namuna ko'rsatish hamda murabbiylik va qayta aloqa mavjudligi alohida ajralib turadi. Bir martalik seminar mazkur belgilarning hech biriga javob bermaydi. Uchinchidan, o'qituvchining ish yuklamasi izlanish uchun real vaqt qoldirmaydi.

Masalaning zamonaviy dolzarbligi axborot muhitidagi o'zgarishlar bilan ham belgilanadi. Arxiv hujjatlarining raqamlashtirilishi va ochiq manbalar bazalarining kengayishi tarix o'qitish uchun misli ko'rilmagan imkoniyat yaratmoqda. Ayni paytda internet makonida tarixiy soxtalashtirish, dalilsiz talqinlar va soxta tarixiy narrativlarning tarqalishi kuchaymoqda. Manba tanqidi ko'nikmasiga ega bo'lmagan o'qituvchi o'quvchilarni bunday ta'sirdan himoya qila olmaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ilmiy-tadqiqot salohiyatini mustahkamlash hamda talabalarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish vazifalari belgilangani mazkur muammoning milliy miqyosdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Maqolaning maqsadi tarix fani o'qituvchisining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish va uning bosqichli modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan tashkil topadi: mazkur kompetensiyaning qatlamli tuzilishini aniqlash; qatlamlar o'rtasidagi integratsiya mexanizmini asoslash; rivojlantirish bosqichlarini belgilash hamda baholash mezonlarini ishlab chiqish. Ish tizimli-strukturaviy tahlil, qiyosiy va nazariy modellashtirish metodlariga tayanadi. Ilmiy yangilik tadqiqotchilik kompetensiyasini uch qatlamli konstrukt sifatida asoslash va uni rivojlantirishning besh bosqichli integrativ modelini taklif etishdan iborat. Tadqiqot natijalaridan tarix o'qituvchilari malakasini oshirish kurslarining mazmunini loyihalashda, pedagogik oliy ta'lim muassasalarida tarix o'qitish metodikasi fanining ishchi dasturlarini takomillashtirishda hamda maktab metod birlashmalari faoliyatini tashkil etishda foydalanish mumkin.

ASOSIY QISM

1. Tadqiqotchilik kompetensiyasining uch qatlamli tuzilishi

Birinchi qatlam — fan-metodologik. U manbani aniqlash va uning kelib chiqishini baholash, hujjatni o'z davri kontekstiga joylashtirish, turli manbalarni o'zaro solishtirish hamda dalillarga asoslangan tarixiy xulosani shakllantirish ko'nikmalarini qamrab oladi.

Ikkinchi qatlam — pedagogik-tadqiqiy. Unga o'z amaliyotidagi muammoni aniq shakllantirish, uni o'rganish uchun ma'lumot to'plash usulini tanlash, o'zgarish kiritish va uning natijasini tahlil qilish ko'nikmalari kiradi.

Uchinchi qatlam — integrativ. U fan metodini o'quvchi uchun o'zlashtiriladigan o'quv vaziyatiga aylantirish hamda o'quvchilarning tarixiy fikrlashi qanday shakllanayotganini tadqiq etishni o'z ichiga oladi. Aynan shu qatlam tarix o'qituvchisining o'ziga xos kasbiy kompetensiyasini tashkil etadi; birinchi va ikkinchi qatlamlar esa uning zaruriy shartlari hisoblanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Rivojlantirishning besh bosqichli modeli

Birinchi bosqich — diagnostika. O'qituvchiga nazariy test emas, amaliy topshiriq beriladi: bir hodisaga oid uchta qarama-qarshi hujjatni tahlil qilish. Bu uning manba tanqidi darajasini real ko'rsatadi.

Ikkinchi bosqich — modellashtirish. O'qituvchi tarixiy izlanishni o'zi o'rganuvchi sifatida boshdan kechiradi: hujjatlar to'plami bilan mustaqil ishlab, asoslangan xulosaga keladi. Namuna ko'rsatish orqali o'rganish samarali kasbiy rivojlanishning muhim belgisi hisoblanadi.

Uchinchi bosqich — didaktik transformatsiya. O'qituvchi o'zi ishlagan hujjatlar to'plamini muayyan sinf uchun o'quv topshirig'iga aylantiradi: hujjatlarni qisqartiradi, yordamchi savollar tizimini tuzadi, qiyinchilik darajasini moslashtiradi. Bu bosqich fan-didaktik bilimning bevosita amaliy ifodasidir.

To'rtinchi bosqich — amaliy tadqiqot. O'qituvchi ishlab chiqilgan topshiriqni sinfda qo'llaydi, o'quvchilarning javoblarini ma'lumot sifatida to'playdi va tahlil qiladi: ular manbaga murojaat qildimi, kontekstni hisobga oldimi, dalil keltirdimi. Natijaga ko'ra topshiriq qayta ishlanadi. Bu rejalashtirish, qo'llash, kuzatish va refleksiya siklini tashkil etadi.

Beshinchi bosqich — kasbiy hamjamiyatda muhokama. O'qituvchi o'z tadqiqotining natijalarini hamkasblari bilan birgalikda tahlil qiladi. Bu bosqichsiz izlanish yakka tajriba bo'lib qoladi va kasbiy bilimga aylanmaydi.

3. Samaradorlik shartlari va baholash mezonlari

Modelning samaradorligi to'rt shartga bog'liq: uzluksizlik — bir martalik tadbir emas, o'quv yili davomida davom etuvchi jarayon; haqiqiylik — tadqiqot o'qituvchining real darslari materialida olib borilishi; hamkorlik — kasbiy hamjamiyatning mavjudligi; institutsional qo'llab-quvvatlash — izlanish uchun ajratilgan vaqt va manbalarga kirish imkoniyati.

Baholash mezonlari sifatida manba tanqidining sifati, amaliy tadqiqot metodologiyasining asoslanganligi, didaktik qarorlarni dalil bilan izohlay olish hamda refleksiyaning chuqurligi olinadi. E'lon qilingan maqolalar sonini asosiy mezon sifatida qo'llash esa tizimni buzadi: u izlanish sifatini emas, rasmiy hujjat hajmini o'lchaydi va taqlidiy faoliyatni rag'batlantiradi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil tarix fani o'qituvchisining tadqiqotchilik kompetensiyasi bir jinsli tuzilma emasligini ko'rsatdi. Birinchidan, u uch qatlamdan iborat: manbalar bilan tanqidiy ishlash ko'nikmasi, o'z amaliyotini o'rganish ko'nikmasi hamda ularning integratsiyasidan hosil bo'ladigan didaktik transformatsiya qobiliyati. Uchinchi qatlam aynan o'qituvchilik kasbining o'ziga xos yadrosini tashkil etadi.

Ikkinchidan, tarix fanining o'ziga xosligi mazmunning dalillar asosida qurilgan talqin ekanligidadir. Shu bois manbalar bilan ishlamaydigan o'qituvchi fanni uning haqiqiy mohiyatida taqdim eta olmaydi — u xulosalarni beradi, biroq ularga olib kelgan fikrlash yo'lini ko'rsata olmaydi.

Uchinchidan, amaldagi tizimning asosiy nuqsoni ikki qatlamning bir-biridan ajratilgan holda rivojlantirilishidir. Pedagogik tadqiqot metodologiyasi fan mazmunidan, manbashunoslik esa o'qitish amaliyotidan uzilgan holda o'rgatilganda, integrativ qatlam umuman shakllanmaydi.

To'rtinchidan, taklif etilgan besh bosqichli model — diagnostika, modellashtirish, didaktik transformatsiya, amaliy tadqiqot va kasbiy muhokama — ikki qatlamni yagona jarayon doirasida birlashtiradi. Modelning o'zagi uchinchi bosqichda joylashgan, chunki aynan unda fan metodi o'quv vositasiga aylanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Beshinchidan, modelning samaradorligi uzluksizlik, haqiqiylik, hamkorlik va institutsional qo'llab-quvvatlash shartlariga bog'liq. Baholashda rasmiy ko'rsatkichlardan izlanish sifatiga o'tilmas ekan, tadqiqotchilik faoliyati kasbiy o'sish vositasi emas, hisobot elementi bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ergashbaev S. O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish // Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами. — 2025. — Т. 1, № 1. — С. 314—316.
2. Stenhouse L. An Introduction to Curriculum Research and Development. — London: Heinemann Educational Books, 1975. — 248 p.
3. Shulman L.S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. — 1986. — Vol. 15, № 2. — P. 4—14.
4. Ergashbayev S. Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish // Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary. — 2025. — Vol. 1, № 1. — P. 10—13.
5. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. — Philadelphia: Temple University Press, 2001. — 255 p.
6. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. — Toronto: Nelson Education, 2013. — 218 p.
7. Mirzaolimjon og'li M.M., Shohbozbek E. Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. — 2025. — Vol. 16, № 01. — B. 325—328.
8. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. — New York: Basic Books, 1983. — 374 p.
9. Carr W., Kemmis S. Becoming Critical: Education, Knowledge and Action Research. — London: Falmer Press, 1986. — 250 p.
10. Darling-Hammond L., Hyler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. — Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. — 76 p.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.